

Krabsporen

*Steenpoeder
als geneesmiddel?*

*Jan en Els Weertz
www.debelemniet.nl*

Inhoud

Krabsporen

- Krabsporen als resultaat van het slijpen van wapens
- Krabsporen zijn ontstaan door wapens die tegen de muren van kerken werden geplaatst
- Spelende kinderen zijn verantwoordelijk voor het ontstaan van de krabsporen
- De groeven en napjes zijn ontstaan door verwerking
- De krabsporen (groeven) zijn enerzijds ontstaan door het slaan van 'nieuw' vuur met Pasen of zijn anderzijds (de napjes) het resultaat van het maken van vuur door wrijving
- De napjes zijn ontstaan door de inslag van kogels en andere projectielen
- De napjes zijn ontstaan door het draaien van de duimen tegen de muren
- De groeven zijn ontstaan door het winnen van steenpoeder voor geneeskrachtige en andere bijzondere doeleinden

Zand en ander fijn materiaal als medicijn

- Angst voor de pest
- Het gebruik van steenpoeder ter genezing van allerlei ziekten
- Gewijde aarde in Rutten (België)
- Gewijd zand ('mergel') in Sint Gerlach
- Gewijd zand ('mergel') in Banholt
- Gewijd zand in Montfort
- Aarde met bijzondere krachten in Haillet (België)
- Aarde van het kerkhof in Hakendover (België)
- De aantoonbare werking van heilzame aarde

Het gebruik van (steen)poeder als medicijn door de eeuwen heen

- Spreuken om ziekten te genezen
- Zandsteenpoeder
- Heiligenbeelden als medicijn
- Poeder van mummies als medicijn
- Een altaar als veevoeder?
- Allerlei soorten aarde voor allerlei doeleinden
- En toen was herstel van de muur nodig
- Heilzaam steenpoeder voor de schapen
- Poeder van stenen (weg)kruisen
- Steenstof van prehistorische stenen bijlen

Verse krabsporen

Hoe ontstaan krabsporen? Een experiment

- Experimenteren met 'mergel' (kalksteen)
- Experimenteren met zandsteen
- Experimenteren met kalksteen uit het Onder-Carboon
- Werd het steenpoeder in het verleden met lepels en messen gekrabd?

Waar vinden we krabsporen?

- Steensoort
- Locaties

Zijn krabsporen een vervelend verschijnsel?

Op krabsporen gelijkende verschijnselen

Conclusie

Publicaties en websites met informatie over krabsporen

In het verleden schraapten mensen gleuven en napjes in bijvoorbeeld de muren van kerken en in grafstenen. Als meest logische verklaring hiervoor zien we het gebruik van steenpoeder dat op deze manier werd verzameld voor geneeskrachtige en andere bijzondere doeleinden. Om dit aan te tonen, onderzochten we verschillende verklaringen die in de loop der tijd voor dit fenomeen zijn gesuggereerd. Daarbij waren we in staat om alle verklaringen op bovengenoemde na als onjuist van onze lijst met mogelijkheden af te voeren. We deden onderzoek naar het geneeskundig gebruik van verschillende steenpoeders en andere bijzondere poeders om aan te tonen dat niets ongebruikelijks is aan deze gewoonte. Van het gebruik van steenpoeder tot het krabben van steenpoeder van kerkmuren en andere plaatsen is maar een kleine stap. We voerden zelf experimenten uit met het winnen van steenpoeder bij verschillende soorten steen. De verse krabsporen die daarbij ontstonden, vonden we ook terug op meerdere locaties in ons onderzoeksgebied.

KRABSPOREN

Alweer heel wat jaren geleden bezochten we de oude Sint Nicolaaskerk in Denekamp (Twente) in de provincie Overijssel, niet ver van de grens met Duitsland. We waren toen op zoek naar informatie over de toepassing van Bentheimer zandsteen. In Twente zijn verscheidene kerken gebouwd met deze zandsteen. Aan de andere kant van de grens, in Duitsland, is dat al niet veel anders. Daar ligt het kasteel van Bad Bentheim op een hoge rots van dit gesteente en is zelfs van deze zandsteen gebouwd.

De Sint Nicolaaskerk van Denekamp is ook van Bentheimer zandsteen gebouwd. Toen we de kerk bekeken, ontdekten we aan een van de buitenwanden een aantal diepe verticale groeven (gleuven) met de vorm van een boot. Deze groeven liepen parallel. Later die dag waren we in Oldenzaal, eveneens in Twente. Daar is de Plechelmuskerk ook van Bentheimer zandsteen gebouwd. Hier troffen we de zelfde vreemde groeven in grote aantallen aan.

Napjes zijn er in allerlei formaten. Sommige zijn groot genoeg om een hand in te stoppen.

Een literatuuronderzoek op internet en in bibliotheken leerde ons dat het verschijnsel ook elders moet voorkomen. Vooral uit Duitsland bleek het een en ander bekend te zijn. We maakten kennis met de volgende verklaringen:

- De groeven zijn het resultaat van het slijpen van wapens zoals zwaarden en messen
- Het was niet toegestaan om tijdens de dienst de kerk met wapens te betreden. De groeven zijn ontstaan doordat men daarom de wapens tegen de buitenmuur plaatste voor men naar binnen ging.
- De groeven zijn gemaakt door spelende kinderen.
- De groeven zijn ontstaan door verwerking.
- De groeven ontstonden door het slaan van 'nieuw' vuur met Pasen of ze zijn het resultaat van het maken van 'nieuw' vuur door wrijving.
- Napjes zijn veroorzaakt door kogels of andere projectielen.
- De napjes ontstonden doordat mensen tijdens het prevelen van gebeden met de duimen tegen de muren draaiden.
- De groeven zijn ontstaan door het verzamelen van steenpoeder voor geneeskrachtige en andere bijzondere doeleinden.

We hebben al deze verklaringen onderzocht en ontdekten daarbij dat er maar één correct kan zijn: mensen schraapten het poeder van de stenen af om het leven draaglijker te maken, bijvoorbeeld

door het als geneeskrachtig poeder te gebruiken. Om die reden zullen we de groeven en napjes in dit boekje krabsporen noemen.

Gedurende de afgelopen jaren hebben we naar krabsporen gezocht in Nederland, België, Duitsland, Luxemburg en het noordwesten van Frankrijk. Op dit moment hebben we al meer dan 480 locaties (waarvan 176 in Nederland en 75 in België) met dergelijke gleuven en/of napjes gevonden. In de begintijd van ons onderzoek kwamen we tot een onderverdeling in drie groepen van de krabsporen. Daarvan noemden we al de bootvormige groeven en de napjes. Daarnaast troffen we nog lange, smalle en ondiepe groeven aan. Later bleek dat er nog andere mogelijkheden en variaties waren. Deze behoren tot hetzelfde fenomeen maar ze zijn voor buitenstaanders soms niet meteen als zodanig te herkennen. Alleen door het bezoeken van grotere aantallen locaties met krabsporen leerden we de patronen en tussenvormen kennen. Tot de krabsporen die moeilijk te duiden zijn, vinden we lange, smalle en erg ondiepe groeven behoren. Op het eerste gezicht zou je zeggen dat die niets met het fenomeen te doen hebben. Een van de locaties waar we de legitimiteit van deze krabsporen konden aantonen, is de Sankt Dionysiuskirche in de Duitse plaats Belm. Op de wanden van die kerk vinden we zulke lange, smalle en erg ondiepe groeven die vloeiend overgaan in de bekende diepe bootvormige groeven. Dit laat zien dat in een krabspoor meerdere types kunnen voorkomen.

Bij de napjes komen we ook bijzondere overgangen tegen. Veel napjes zijn als zodanig te herkennen. Napjesvormen die zijn ontstaan door de inslag van kogels en andere projectielen hebben niets met het fenomeen krabsporen te maken. Recentelijk vonden we echter zulke uithollingen door kogelinslagen die daarna gebruikt waren om op een gemakkelijke manier te kunnen beginnen met het winnen van steenpoeder. Dus napjes voor de winning van steenpoeder waarbij een kogelgat aan de basis stond.

Nog een nieuw ontdekt fenomeen zijn de uitgeholde hoekstenen bij kerkmuren. We troffen ze aan samen met andere krabsporen zoals groeven.

Uitgeholde hoekstenen behoren ook tot de krabsporen

Per gebied kunnen de soorten krabsporen en de dominantie van bepaalde vormen verschillen. Sommige locaties hebben diepe bootvormige groeven in rijen naast elkaar met daartussen diepe napjes. Andere locaties hebben alleen maar solitaire diepe groeven op meerdere plekken van de kerkmuren en op weer andere plaatsen treffen we alleen maar lange, smalle en ondiepe groeven aan. Verder zijn nog andere combinaties en voorkomens mogelijk. Vaak heeft dit te maken met het soort steen dat is gebruikt om het steenpoeder uit te winnen maar ook verschillen in 'traditie' kunnen ermee te maken hebben.

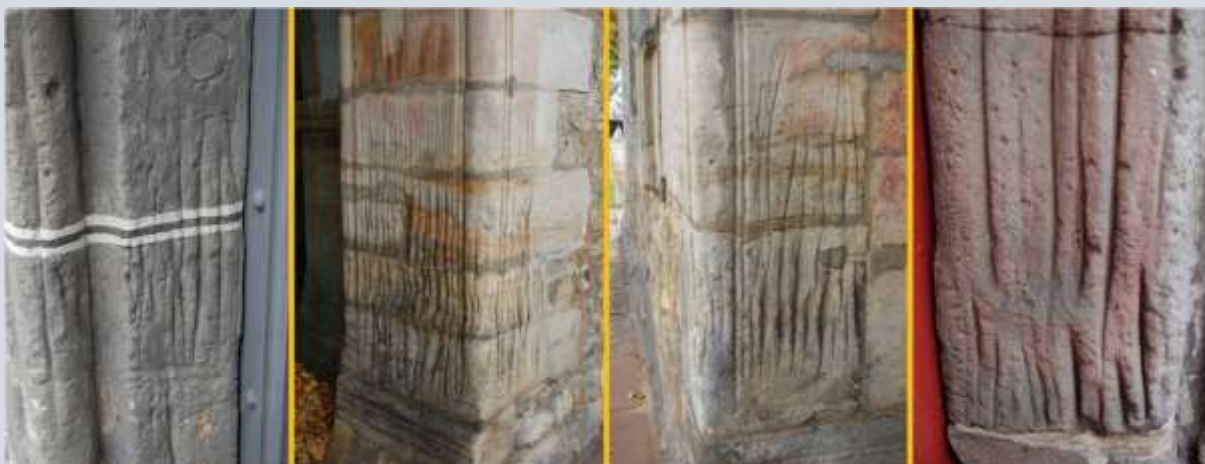
Samenvattend kunnen we hierover zeggen dat het moeilijk is om een goede definitie van de vorm van krabsporen te geven. Het onderzoek van dit fenomeen is dan ook zeker geen geval van in hokjes denken. Ervaring is een belangrijke factor bij het herkennen van de verschillende soorten krabsporen.

Bootvormige groeven kunnen heel diep zijn.

Krabsporen als resultaat van het slijpen van wapens

Deze verklaring is in het verleden al betwist door andere auteurs maar vaak gebeurde dit zonder dat er een goede reden voor het afwijzen werd gegeven. Wellicht is dat de reden waarom tegenwoordig nog steeds heel wat mensen geloven dat de groeven zijn veroorzaakt door het slijpen van wapens. Volgens deze verklaring slepen ridders en andere strijders hun wapens op de stenen (zoals muren) van religieuze gebouwen. Op die manier verwachtten ze dat zowel deze wapens als zichzelf gezegend werden. Daardoor zouden ze dan succes tijdens de strijd hebben en zouden ze daarna weer behouden thuiskomen. Op het eerste gezicht klinkt deze verklaring redelijk. Alleen, het is onmogelijk om met het blad of de snede van een zwaard, groot mes, speer, hellebaard of vergelijkbaar wapen door de bootvormige groeven te gaan. Deze groeven zijn hiervoor te diep en te kort. In de meeste gevallen blijkt het ook onmogelijk te zijn om een goed resultaat te krijgen bij de lange, smalle en ondiepe groeven. De meeste groeven bevinden zich trouwens op plaatsen die nu niet direct gemakkelijk zijn om een wapen te slijpen. We treffen ze bijvoorbeeld aan in de hoek van portalen, bij steunpilaren of net boven de grond. Het gebruik van deze plekken om de wapens te slijpen zou ongemakken zoals schaafwonden aan de handen of een pijnlijke rug veroorzaken. In het recente verleden moesten bijvoorbeeld boeren hun messen en zeisen slijpen. Daarvoor gebruikten ze handslijpstenen waarop ze heel andere slijpsporen achterlieten; slijpsporen die we absoluut niet kunnen vergelijken met de groeven uit ons verhaal. Een verband leggen tussen het slijpen van wapens en de zegening ervan is dan ook een verklaring die helemaal niet logisch is.

Krabsporen komen ook voor als lange, smalle en ondiepe groeven.

Krabsporen zijn ontstaan door wapens die tegen de muren van kerken werden geplaatst

Krabsporen zouden het resultaat zijn van wapens die tegen de muren van kerken geplaatst werden omdat het niet toegestaan was om de wapens mee de kerk in te nemen tijdens de godsdienst. Als dit herhaaldelijk gebeurde, zouden groeven ontstaan. We moeten ons voorstellen dat de groeven vaak in (lange) horizontale rijen worden aangetroffen. Om zulke groeven in dergelijke horizontale rijen te laten ontstaan, moeten de wapens allemaal dezelfde lengte hebben gehad en van hetzelfde soort zijn geweest. Met andere woorden: alleen maar zwaarden, alleen maar speren, alleen maar hellebaarden, enzovoorts. En iedere keer als de krijgslieden een godsdienst bijwoonden, moesten ze dan natuurlijk de wapens op dezelfde plek neerzetten om de betreffende groeven te laten ontstaan. En hoe vaak moeten ze een godsdienst hebben bijgewoond om het mogelijk te maken dat dergelijke

diepe groeven ontstonden? En dan ook nog in vaak mooie, min of meer evenwijdige rijen naast elkaar! Vele honderden of duizenden keren? Als dat zo zou zijn dan zou er nauwelijks tijd over zijn voor andere activiteiten dan in de kerk zitten. Nee, het is onmogelijk om op deze manier de groeven te veroorzaken. En bovendien, hoe moeten we dan de groeven vlak boven de grond verklaren? Vroeger waren de mensen kleiner dan tegenwoordig maar natuurlijk niet zo klein dat ze een dergelijk klein formaat wapens hadden.

Spelende kinderen zijn verantwoordelijk voor het ontstaan van de krabsporen

Soms wordt wel eens gesuggereerd dat spelende kinderen de groeven en napjes veroorzaakt hebben. Het enige juiste hieraan is dat kinderen spelen. Spelen is vaak een vorm van leren. Kinderen leren van wat ze doen. Met het steeds weer maken van zulke groeven leert een kind niets; het doet er absoluut geen waardevolle ervaringen mee op. En het maken van groeve na groeve alleen maar met het doel om groeven te maken, is erg geestdodend. Kinderen doen niet zulke geestdodende dingen. Bovendien heeft iemand die zulke groeven of napjes in bijvoorbeeld zandsteen wil maken, de nodige spierkracht nodig. De meeste kinderen zullen niet genoeg kracht hebben om dit lang genoeg vol te houden om de krabsporen te maken. Het maken van krabsporen in harde stenen is niet iets wat je voor je plezier doet. Kinderen krabben in zachte steensoorten zoals de kalksteen (door de plaatselijke bevolking 'mergel' genoemd) in Zuid-Limburg in Nederland en in de Belgische provincie Limburg. Daar kerven ze hun namen of de naam van bijvoorbeeld iemand waar ze verliefd op zijn in de kalksteen. Of ze kerven er figuren in. Deze creaties zijn echter heel wat anders dan de groeven en napjes die we krabsporen noemen.

De groeven en napjes zijn ontstaan door verwerking

Uithollingen in gesteenten die door verwerking worden veroorzaakt, zien er geheel anders uit. De krabsporen waar we het in dit verhaal over hebben, kunnen uitsluitend door de mens gemaakt zijn.

Krabsporen komen ook voor als lange, smalle en ondiepe groeven.

De krabsporen (groeven) zijn enerzijds ontstaan door het slaan van 'nieuw' vuur met Pasen of zijn anderzijds (de napjes) het resultaat van het maken van vuur door wrijving

Bepaalde auteurs denken dat de groeven een religieuze oorsprong hebben. Ze zouden ontstaan door het slaan van nieuw vuur met Pasen. In Duitsland is dit religieuze gebruik bekend als 'Samstagsweihe' omdat het plaatsvindt op de zaterdag (Samstag) voor Pasen. Mogelijk is dit slaan van nieuw vuur een gekerstende vorm van de heidense vuren in de lente. Deze heidense vuren stonden in verband met het begin van het nieuwe groeiseizoen. Om nieuw vuur met Pasen te maken moesten bepaalde voorschriften in acht genomen worden. Zo moest het nieuwe vuur aan de buitenkant van de kerk met een steen geslagen worden.

***Vuur maken met een vijl, een stuk vuursteen en verkoold linnen.
Let op de overspringende vonk bij de linker foto.***

Het slaan van dit vuur op de muren van de kerk zou aldus de groeven veroorzaakt hebben. Laten we hier eens beter naar kijken. Om vuur te slaan, gebruikte de mens in het verleden een stuk vuursteen en een stuk koolstofhoudend ijzer (de zogenaamde vuurslag). Daarnaast hadden ze tondel nodig. Tondel is een goed brandbaar materiaal dat van bijvoorbeeld een tondelzwam of verkoold stof gemaakt kon worden. Met de vuurslag schraapte men langs de vuursteen. Daarbij ontstond uit loslatende minuscule ijzerdeeltjes de vonk die dan in de tondel werd opgevangen. Door blazen kon de tondel verder aan het gloeien gebracht worden. Door het toevoegen van brandstof, bijvoorbeeld fijn houtschaafsel, kon dan een vuurtje gebouwd worden. Vaak zaten de hiervoor genoemde ingrediënten om vuur te maken in een tondeldoos die we zouden kunnen zien als de voorloper van de lucifer. Tondeldozen raakten aan het begin van de twintigste eeuw in onbruik.

Terug naar de krabsporen. Volgens bepaalde auteurs zouden ze zijn ontstaan als het resultaat van het slaan van nieuw vuur tegen de kerkmuren. De zandsteen en de andere soorten gesteente waar we de gleuven meestal bij aantreffen zijn echter niet geschikt om vuur te maken. Daar krijg je niet de vonken uit geslagen die je nodig hebt om je tondel aan het smeulen te brengen. Eigen experimenten met een vijl (koolstofhoudend ijzer) op een blok zandsteen leverden geen enkel bevredigend resultaat op. Zelfs al zou het mogelijk zijn om met vuursteen en koolstofhoudend ijzer vuur te maken, dan hadden we nog een ander probleem. Iedereen die ooit geëxperimenteerd heeft met deze manier van vuur maken, moet weten dat de diepe groeven in de kerkmuren niet kunnen stammen van het slaan van vuur op dergelijke wijze. De meerderheid van de groeven is daar namelijk veel te diep voor. Ook hier zou je weer je handen en vooral je knokkels openhalen. Wie de gleuven overigens wat beter bekijkt, zal ontdekken dat ze niet door slaan maar door krabben zijn ontstaan.

Er zijn ook auteurs die schrijven dat de napjes zijn ontstaan door het maken van nieuw vuur met Pasen door middel van wrijving. Om vuur door wrijving te maken, heb je een vuurboog nodig. In feite was dat een korte stok. Die stok zou dan met een uiteinde tegen de kerkmuur geplaatst moeten worden. Met het andere uiteinde rustte hij tegen (of beter gezegd in) een houten plankje dat tegen de borst gedrukt werd. Met een vuurboog kon de boor dan snel heen en weer gedraaid worden. Hierdoor zou de tondel die bij de boor in het plankje was gestopt, gaan gloeien waardoor dan uiteindelijk het vuur gemaakt kon worden. Aldus de theorie.

Nu naar de praktijk. Het is inderdaad mogelijk om met een vuurboor en vuurboog vuur te maken. Alleen ligt het plankje dan op de grond en draait de vuurboor verticaal (en niet horizontaal zoals bij de theorie van de napjes). Aan de bovenkant wordt de vuurboor ook in een houten klosje gevat dat men met de hand vasthoudt. Door nu te draaien ontstaat in de holte beneden een fijn houtstof dat gaat gloeien. Door dit in contact te brengen met tondel kan uiteindelijk het vuur verkregen worden. De ruwe holte in ons liggende plankje verandert na enige tijd van gebruik in een echte napjesvorm met een doorsnede van 1 - 1½ centimeter.

***Experimenteel vuur maken met een vuurboog.
De twee rechter foto's laten zien hoe de 'boor' in het 'napje' snel heen en weer draait.
Geheel rechts is de eerste rook te zien.***

We gaan weer terug naar de theorie van de napjes. Bij de napjes zou zowel houtstof als tondel uit het draaigat vallen want de vuurboog met toebehoren wordt horizontaal gehouden en het napje zit in een muur die natuurlijk verticaal is. Dit kan dus gewoon niet. Zo kun je geen vuur maken. En als je dan naar de napjes zelf kijkt, deze zijn meestal mooi bolvormig. Als je met een stok in een muur gaat draaien, krijg je niet zulke vormen.

De meeste napjes in kerkmuren zijn groter dan het 1-1½ centimeterformaat dat we krijgen als we in de praktijk vuur maken. Sommige zijn zelfs groot genoeg om een vuist in te stoppen. Vuur maken op kerkmuren met napjes is dus niet mogelijk, zeker niet met zulke grote napjes. De oorsprong van de napjes moet dus elders gezocht worden.

De napjes zijn ontstaan door de inslag van kogels en andere projectielen

Kogels en andere projectielen kunnen (kleine) kraters in muren veroorzaken. Bij oudere gebouwen komen zulke kraters regelmatig en soms in grote aantallen voor. Deze kraters stammen uit de Tweede Wereldoorlog maar ook van eerdere oorlogen. Deze kraters zijn hol en hebben verbrokkelde randen. Vaak is het oppervlak van de holte oneffen. Napjes hebben echter een effen oppervlak en egale randen. Ze zien heel anders uit dan de kraters van projectielen.

Inslagkraters van kogels

De napjes zijn ontstaan door het draaien van de duimen tegen de muren

Wie aan een dergelijke verklaring geloof hecht, heeft nooit zelf geprobeerd om een napje op deze manier in bijvoorbeeld een zandstenen muur te draaien. De huid zal namelijk al snel beschadigen en pijn gaan doen, nog voordat op de muur echt resultaat te zien is. Bovendien zijn sommige napjes zo groot dat men wel heel dikke duimen gehad moet hebben. Napjes met de duimen draaien lukt gewoon niet.

De groeven zijn ontstaan door het winnen van steenpoeder voor geneeskrachtige en andere bijzondere doeleinden

Weer andere auteurs geven voor het ontstaan van de krabsporen een verklaring die moeilijk weerlegd kan worden, zeker als je er wat nader onderzoek naar doet. De groeven en napjes zijn ontstaan door het schrapen van steenpoeder. Met dit poeder kon het leven draaglijker gemaakt worden, bijvoorbeeld door het als geneeskrachtig poeder te gebruiken. De mens gebruikte het steenpoeder om besmettelijke ziekten zoals de pest en tyfus mee af te weren en om van deze ziektes te genezen. En in Egypte wordt door gidsen bij de oude tempelcomplexen verteld dat de bootvormige gleuven daar het gevolg zijn van vrouwen die steenpoeder hebben afgekrabd. Dat poeder vermengden ze dan met voedsel waarna ze het opaten om vruchtbaarder te worden. Steenpoeder dat op deze manier van kerkmuren en andere religieuze gebouwen was gewonnen, was een heilig poeder. In het volksgeloof was het een echt medicijn. Maar hebben we bewijs hiervoor? In het volgende zullen we deze verklaring nader bekijken.

Krabsporen op grafstenen in Halberstadt (foto 1), Göttingen (foto 2+3) en Hannover (foto 4), alle in Duitsland.

Zand en ander fijn materiaal als medicijn

De laatste anderhalve eeuw is er veel geschreven en gespeculeerd over krabsporen en het gebruik van steenpoeder dat door het afkrabben van stenen was gewonnen. We lezen over steenpoeder dat vaak werd gebruikt om nierstenen te bestrijden. Bij het vee werd het verder gebruikt om koliek tegen te gaan. Daarvoor werd het met veevoeder vermengd om te zorgen dat de dieren het opaten. Gewijd steenpoeder zou een krachtiger werking hebben dan poeder van 'normale' stenen. Elders lezen we dat steenpoeder werd gebruikt door het van stenen af te krabben. Dit steenpoeder zou een effectief geneesmiddel tegen allerlei ziekten zijn.

In bepaalde gebieden werd niet alleen steenpoeder van stenen afgekrabd om kiespijn, hoofdpijn en ziekten van de nek te genezen maar bovendien om van wratten af te komen. Deze wratten zouden met behulp van het steenpoeder van de handen van jonge meisjes verdwijnen als het 's nachts tijdens volle maan werd gebruikt. Steenpoeder kon ook verlichting geven als kinderen tanden kregen.

Angst voor de pest

In Hessen (Duitsland) krabden mensen steenpoeder van de kerkmuren af om het te gebruiken als afweermiddel tegen de pest. Ze mengden dit poeder met water en dronken het op. De namen 'Pestschaben' en 'Pestrillen' (pestgroeven) wijzen op dit gebruik. Ook in het graafschap Bentheim, net over de Nederlandse grens, wordt het gebruik van steenpoeder genoemd dat van kerkmuren werd geschrapt om het tegen de pest te gebruiken.

Krabsporen op wegkruisen bij Reiler Hals langs de Moezel (foto 1+2) en in Allstedt (foto 3+4), beide in Duitsland.

Het gebruik van steenpoeder en aarde ter genezing van allerlei ziekten

In de literatuur lezen we dat volgens volksverhalen de mensen na het winnen van het steenpoeder in de groeven en napjes bliezen om de ziekte uit te bannen. Dit hoeft ons niet zo vreemd in de oren te klinken want tegenwoordig wordt nog met enige variatie aan het bannen van ziektes, kwalen en het kwaad gedaan. Een mooi voorbeeld daarvan is de lapjesboom bij Overasselt in Gelderland. In deze eik die naast de ruïne van een oude kapel staat, hangen grote aantallen lappen en lapjes stof. Mensen komen hier van overal naar toe om de koorts van een zieke op de boom over te dragen. Deze stof moet de nacht eraan voorafgaand door de patiënt op het lijf gedragen zijn. De mensen geloven dat de boom de koorts overneemt waardoor de zieke ervan bevrijd is. Omdat de takken van de eik iets te hoog zijn om er goed bij te kunnen, is men er in de loop der tijd toe over gegaan om steeds meer lapjes in lagere bomen en struiken rond de kapel te hangen.

Een andere praktijk die tegenwoordig hier en daar nog wordt gebezigd en waarvan we zelf voorbeelden kennen, is het overdragen van wratten op bijvoorbeeld een ui of een stukje spek. Hierbij wordt met de doorgesneden ui of het spek over de wrat gewreven en wordt een kort gebed uitgesproken. Daarna worden ui of spek in de grond gestopt. Als ze vergaan zijn, moet de wrat verdwenen zijn. Als dergelijke gebruiken met de napjes en gleuven samenhangen, hoeven ze het winnen van steenstof natuurlijk niet uit te sluiten.

Krabsporen bij (stads)poorten in Valkenburg aan de Geul (foto 1+2) en Gouda (foto 3+4)

We lezen verder dat de kloosterlingen van het Carmelitesenklooster in Vaals in de provincie Limburg in het verleden steenpoeder als medicijn verkochten. Helaas bestaat dit klooster niet meer en het is dus ook niet meer mogelijk om dit gebruik zelf te gaan aanschouwen. Volgens de literatuur kunnen gelovigen wel nog steeds gewijde aarde meenemen van het kerkhof van het Belgisch bedevaartsoort Hakendover in de provincie Vlaams-Brabant. Om te kijken hoe dit zit, brengen we een bezoek aan het betreffende kerkhof. Aan de achterkant ervan heeft men tussen twee steunberen van de kerk

een afdak gemaakt. En daaronder ligt in een met betonbanden afgezette bak inderdaad nog steeds de gewijde aarde. Men kan er gewoon wat van meenemen.

In Heerle (gemeente Roosendaal) in de provincie Noord-Brabant konden gelovigen tot in de jaren negentig van de vorige eeuw gewijd wit zand krijgen. Dit zogenaamde Gertrudiszand strooiden ze thuis op plaatsen waar ze last hadden van muizen en ratten. Ook in Prinsenbeek, eveneens in Noord-Brabant, vinden we een verband tussen de heilige Gertrudis en dit speciale zand. Daar gingen de gelovigen naar de Onze Lieve Vrouw Tenhemelopnemingkerk om het zogenaamde muizenzand te krijgen. Met dit zand konden ze de oogst beschermen tegen muizen en ratten. Volgens de legende leefde de heilige Gertrudis in Prinsenbeek. Als de inwoners van deze plaats geplaagd werden door deze knaagdieren, die hun oogst opaten, dan hielp de heilige Gertrudis hen om de beesten te verjagen. Sint Gertrudis wordt aanbeden als patroonheilige tegen ratten en muizen. Ook Woensdrecht in Noord-Brabant kent de aanbeding van Sint Gertrudis. Vroeger konden de gelovigen er op 17 maart, de sterfdag van Sint Gertrudis, gewijd zand mee naar huis nemen. Dit zand stond dan in een bak achter in de kerk. Het zand werd ook hier gebruikt om ratten en muizen te verjagen.

In de Belgische plaats Vorst in de provincie Antwerpen wisten de mensen de heilige Gertrudis ook te waarderen. Ze riepen haar niet alleen aan als ze last hadden van ratten en muizen maar eveneens om wonden aan de neus en de lippen te genezen en om van eczeem en huiduitslag af te komen. Verder dachten ze dat Sint Gertrudis hen kon helpen bij geestesziekten en als de duivel hen probeerde te verleiden. Als ze door de pest of andere epidemische ziekten geteisterd werden dan hoopte men eveneens dat de heilige Gertrudis hen te hulp zou komen. Van het kerkhof namen pelgrims wat aarde mee die ze thuis dan als remedie tegen van alles en nog wat gebruikten. Het meenemen van wat zand of aarde van kerkhoven of de omgeving daarvan bij kerken waar Sint Gertrudis werd aanbeden, lijkt helemaal niet zo ongebruikelijk. Van dit gebruik tot het krabben van zand van kerkmuren is maar een kleine stap.

Krabsporen in (stads)poorten in Harderwijk (foto 1+2) en in Zutphen (foto 3)

In de Belgische plaats Lembeek wordt Sint Veronus, ook wel bekend als Sint Vroon, aanbeden. Er wordt gezegd dat Sint Vroon hulp kon bieden tegen verschillende ziekten en aandoeningen zoals hoofdpijn, hersenvliesontsteking en koorts. In het verleden kropen pelgrims in een kuil onder het graf van de heilige vanwaar ze dan wat aarde verzamelden. Deze aarde stopten ze in een klein stoffen zakje. Dat zakje legden ze 's nachts dan onder hun hoofd om te genezen. Later werd de kuil dicht gemaakt maar pelgrims konden in de kerk nog steeds een zakje met aarde krijgen.

In het verleden moet er een doornstruik naast de kerk van Meldert hebben gestaan. Volgens de legende begon deze struik daar te groeien toen de staf van de heilige Ermelindis uitliep. Van de plek van de struik namen boeren wat aarde mee die ze daarna op hun velden uitstrooiden.

Verhalen over zulke struiken zijn niet zeldzaam. In de kruisgang van de Mariendom in Hildesheim in Duitsland vonden we een 'duizend jaar oude rozenstruik'. Volgens de legende moet de struik uit het jaar 815 stammen. In deze Mariendom en in zijn kruisgang vonden we krabsporen.

Steenstof had al heel vroeg de aandacht van de mensen. Zo is bekend dat bisschop Gregorius van Tours al in de zesde eeuw zei dat een beetje stof uit de kerk van Sint Martinus (Sint Maarten) meer hielp dan alle waarzeggers met hun onzinnige middeltjes. Ook het schraapsel van grafstenen van heiligen zou beter helpen dan welk ander geneesmiddel ook. Uiteraard zei Gregorius dat niet voor niks; het gebruiken van geneeskrachtig steenstof moet in die tijden al vrij normaal zijn geweest.

De in Zwitserland wonende etnologen K. Derungs en I.M. Derungs beschikken over schriftelijke bronnen waarin verslag wordt gedaan van het afschrapen van steenpoeder van een cultussteen in de kerk van Saintes-Maries-de-la-Mer in Frankrijk. Dit poeder werd met voedsel vermengd en gebruikt als middel tegen onvruchtbaarheid. In de cultussteen bevinden zich twee diepe, vrij brede en lange groeven.

Ook berichten ze over een steencultus in Orcival in Frankrijk waar van een heilige steen poeder werd geschraapt dat dan voor geneeskrachtige doeleinden werd gebruikt. Dit steenpoeder was zo geliefd dat van de heilige steen niet veel over bleef.

Tenslotte schrijven ze nog over de zogenaamde 'Hemmastein' in de dom van Gurk in Karinthië, Oostenrijk. Slijpsporen op deze steen wijzen - aldus de auteurs - op het gebruik om steenpoeder voor geneeskrachtige doeleinden te winnen.

In het boek 'Dämonen, Hexen, Böser Blick' van de Zwitserse volkskundige Kurt Lussi wordt ook het gebruik van steenpoeder genoemd. Genadebeelden (heiligenbeelden waaraan een bijzondere devotie verbonden is) of zaken die er direct mee in verband staan, hebben in de ogen van veel mensen een heilige en genezende kracht. Om die reden worden in het Italiaanse Syracuse deeltjes van de Madonna delle Lacrime afgeschaafd.

Lussi schrijft over het tot in onze tijd voortdurende medicinale gebruik van fossiele stengeldeeltjes van zeelies in Thüringen (Duitsland). In gekerstende vorm worden deze stengeldeeltjes ook wel Bonifatiuspenningen genoemd. Volgens een boek over volksgeneeskunde uit 1725 zouden zulke tot steenpoeder vermalen deeltjes helpen tegen nierkwalen en bovendien werkzaam zijn bij onder andere melancholie, neusbloedingen, duizeligheid en kwalen aan de longen.

Dichter bij huis schrijft Walter Hanf in zijn boek 'Dörfliche Heiler' over gebedsgenezers en volksmedicijn in de Eifel (Duitsland) over het gebruik van aarde en mineralen als geneesmiddel. Hij verhaalt van aarde voor inwendig gebruik en over leem die met azijn wordt vermengd om op de zieke plek aan te brengen. Afgeschaafde steen wordt als poeder gebruikt, bijvoorbeeld het rode poeder van hematiet (een ijzeroxide) dat als middel tegen allerlei soorten bloedingen wordt gebruikt. En hoewel spraakmakende genezingen in de dorpen soms het gesprek van de dag zijn, werken de tegenwoordig nog actieve volksgenezers toch vaak min of meer in het verborgene en hangt er een zekere waas van geheimzinnigheid om hun activiteiten. Vanuit die optiek is het niet verwonderlijk, dat we nog nooit iemand bezig hebben gezien om steenpoeder te winnen op de in deze publicatie genoemde locaties. Dat tegenwoordig nog steeds volksgenezers actief zijn, betekent ook dat men nog altijd geloof hecht aan deze vorm van genezen en er wellicht baat bij heeft. Met dat in gedachte, is het voorkomen van verse krabsporen niet zo vreemd.

Op 21 augustus 1879 zouden in Knock, in het Ierse graafschap Mayo, de maagd Maria, Sint Jozef en de apostel Johannes zijn verschenen waarna wonderbaarlijke genezingen plaatsgevonden. Al snel ontstond er een levendige bedevaart. Johannes Bolte schreef in 1906 dat men toen het cement uit de kapel waarbij de verschijningen plaatsvonden, aan de pelgrims verkocht. Dit zou een goed middel zijn om uiteenlopende ziekten te genezen.

Bolte schreef in 1906 eveneens over het eenvoudige heilige huisje in de Basilica della Santa Casa in de Italiaanse plaats Loreto. Volgens de legende zouden in de 13^e eeuw engelen dit huis van de maagd Maria hierheen gebracht hebben. Bolte schreef dat voor het portaal van de kerk vrouwen en kinderen zaten die kleine aardewerken schaaltes verkochten waarop de maagd Maria met het kind is afgebeeld. Onder de afbeelding staat 'Con polvere di Santa Casa' (met poeder van het heilige huisje) geschreven. In de kerk konden de gelovigen dan voor een paar centen wat stof kopen dat van het dak van het heilige huisje was afgeveegd. Met dit stof zouden zware oude wonden genezen kunnen worden.

In onze 'moderne' maatschappij wordt vaak ook wat lacherig gedaan als men over dit soort zaken hoort. Allerlei 'bijgelovige' gebruiken komen ongeloofwaardig over. Maar de denkwijze was in vroeger tijden vaak heel anders dan nu. Zo schrijft Karl-Friedrich Amendt in 'Rheinische Wegkreuze' dat men ervan uitging dat wegkruisen waarbij tijdens processies het Allerheiligste werd neergezet, met de kracht van het heilige werden opgeladen. Daarom treffen we daar net zoals bij kerkportalen niet zelden krabsporen aan. Ze bewijzen de denkwijze - aldus Amendt - dat de eruit gekrabde steendeeltjes hulp tegen ziekmakende demonen verlenen als ze als medicijn door mens en dier gebruikt worden.

Gewijde aarde in Rutten (België)

Net zoals Sint Vroon wordt de heilige Evermarus aangeropen als men van hoofdpijn verlost wil worden. In de vloer van de Sint Evermaruskapel in het Belgische dorp Rutten bevindt zich een putje dat met een tegel is afgesloten. In het putje zit gewijde aarde die door de gelovigen meegenomen kan worden. Ze gebruiken deze aarde om zieke dieren te genezen door er iets van in hun voer te mengen. Een vrouw die we bij de kapel ontmoeten, vertelt ons dat de aarde eigenlijk voor allerlei ziekten en kwaaltjes gebruikt wordt. Eigenlijk helpt het overal we bij, aldus de vrouw. Zelf legt ze een zakje met aarde onder haar kussen in bed. Ook voor andere mensen neemt ze wel aarde mee. Eén daarvan zou zelfs van poliepen genezen zijn doordat ze aarde voor haar had meegenomen. De Evermaruskapel is gebouwd van vuursteen en kalksteen. In de buitenmuren van de kapel vonden we krabsporen in deze kalksteen.

Gewijd zand ('mergel') in Sint Gerlach

Tegenwoordig gebruiken mensen nog steeds steenpoeder voor magische en medische doeleinden. Zo komen we deze toepassing tegen in de kerk van Sint Gerlach in het plaatsje met dezelfde naam in de provincie Limburg. Aan de basis van het gebruik staat Sint Gerlach, een ridder uit de 12e eeuw die op een gegeven moment zijn leven wilde beteren. Na jaren van boetedoening werd hij kluizenaar op zijn eigen landgoed dat in de buurt van het huidige Sint Gerlach lag. Na zijn overlijden deden zich bij zijn graf kleine wonderen voor en de mensen gingen aarde van zijn graf meenemen omdat ze er allerlei heilzame werkingen aan toeschreven. Zelfs de stoffelijke resten van de heilige zoals stukjes bot werden begerenswaardige objecten. Dergelijke praktijken waren in vroeger tijden niet ongebruikelijk.

Tegenwoordig vinden we overblijfselen van heiligen nog steeds als relikwieën in kerken. Op een zeker moment heeft men dit gebeuren bij Sint Gerlach meer gestructureerd en is 'de aarde' op een fatsoenlijke manier voor gelovigen beschikbaar. Ongeveer in het midden van de kerk bevindt zich de tombe van de heilige Gerlachus. Aan de onderkant van de tombe is een open ruimte waarin het 'zand' (geen aarde van het graf maar kalksteen die plaatselijk 'mergel' genoemd wordt) ligt. Dat het om 'gewijd zand' gaat, staat op een bordje naast de tombe. Ook ligt er een schepje en hangen er zakjes. Wie wil, kan wat van het gewijd zand in zo'n zakje meenemen.

De gelovigen gebruiken het om zieke dieren mee te genezen. Graan waaraan iets van dit 'zand' is toegevoegd, zouden de ratten en muizen links laten liggen. Uitgestrooid in de stallen zou het goed zijn voor het algehele welbevinden van het vee. En zelfs planten en bloemen zouden er baat bij hebben als het aan de aarde wordt toegevoegd. Kortom, het is voor allerlei doeleinden geschikt. Met dit in gedachten wordt het krabben van steenstof bij onder andere kerken ineens een heel stuk begrijpelijker.

Gewijd zand (mergel) in Sint Gerlach.

Gewijd zand ('mergel') in Banholt

In Banholt in de provincie Limburg ligt eveneens een Sint-Gerlachuskerk. De pastoor zegent hier ieder jaar in januari, op de feestdag van Sint Gerlach, zand. Daarna worden ongeveer 150 zakjes met dit zand gevuld. Die worden achter in de kerk bij het beeld van Sint Gerlach gelegd. Zo ongeveer tegen het einde van maart zijn er geen zakjes meer te vinden; de gelovigen hebben ze dan inmiddels allemaal meegenomen. Ze nemen het zand mee om het bij het vee in de stallen te strooien om het zodoende te vrijwaren van ziekten. Sint Gerlach wordt hier in Banholt in het algemeen aangeropen tegen ziekten bij mens en dier.

Gewijd zand in Montfort

Literatuuronderzoek leerde dat de Sint Catharinakerk in Montfort in de provincie Limburg eveneens interessant is. In deze kerk wordt Sint Antonius aanbeden. We lazen dat in het verleden grote emmers met gewijd zand in de kerk stonden. Gelovigen namen dit zand mee en ze strooiden het in de stallen bij het vee. Volgens de literatuur namen de gelovigen hun vee zelfs mee naar de kerk waar het dan door de priester gezegend werd. Ook brood werd in de kerk gezegend. Hoewel het gebruik tot het verleden schijnt te behoren, brengen we toch een bezoek aan de Sint Catharinakerk omdat er mogelijk krabsporen te vinden zijn. Helaas blijkt het om een vrij moderne kerk te gaan die gebouwd is op de plaats van een oudere kerk die wellicht interessanter was. We vinden er geen krabsporen maar omdat de deur van de kerk open is, nemen we toch ook binnenin een kijkje. Daar treffen we een van de leden van het kerkbestuur aan. We vragen hem naar het gewijde zand en hij vertelt ons dat dit nog steeds in de kerk aanwezig is. We vinden het achterin in een emmer naast het beeld van Sint Antonius. Als we vragen waar dit zand vandaan komt, wordt ons verteld dat men het in een zak bij de plaatselijke bouwmarkt haalt. Als de emmer leeg, is vult men hem weer met dit zand uit de bouwmarkt en dan zegent de priester het. Dit bouwmarktverhaal hoeven we niet vreemd te vinden want in feite is het een gewoon oud gebruik in een wat nieuwer jasje. Gezegend zand is immers gezegend zand. De gelovigen komen van heinde en ver om wat van dit zand te bemachtigen, zo wordt ons verteld. Ze gebruiken het nog steeds voor hun vee. Verder strooien ze het op hun akkers om die vruchtbaarder te maken. Zelfs het gebruik van het gezegende brood blijkt nog te bestaan. Net zoals in Sint Gerlach is hier een schepje beschikbaar om wat gezegend zand uit de emmer te scheppen.

Aarde met bijzondere krachten in Haillot (België)

Ook uit de Saint-Mortkapel in Haillot in de Belgische provincie Namur (Namen) wordt nog steeds aarde meegenomen om door het voer van dieren te mengen. Men zegt dat deze dan gevrijwaard blijven van ziekten en dat zelfs koeien er meer melk door zouden gaan geven. Bij een bezoek aan de kapel vinden we de aarde in een gat onder het altaar rondom de bovenkant van een grote steen die hier uit de grond steekt. Mogelijk is het een menhir maar zekerheid kan daarover niet gegeven worden, omdat dit nog nooit goed onderzocht is. We weten ook niet hoe diep hij onder de grond zit. Dat het om een megaliet zou gaan, hoeft ons echter niet te bevreemden. Niet veel verder ligt hier in Haillot immers de 'Pierre de Diable', een 4½ ton zware steen die we met zekerheid tot de menhirs

mogen rekenen. Gelovigen komen in de kapel tot Saint Mort bidden om van bijvoorbeeld hoofdpijn en kiespijn af te komen. Mogelijk wordt de aarde onder het altaar niet alleen meegenomen om aan de dieren te geven maar gebruiken mensen ze ook voor zichzelf. In de kuil met aarde zien we immers ook spenen van kleine kinderen liggen, die als ex voto's zijn achtergelaten. Dat gebeurt wel meer in kapellen en kerken.

Krabsporen in de stadhuizen van Blankenburg (foto 1+2) en Goslar (foto 3+4), beide in Duitsland

Aarde van het kerkhof in Hakendover (België)

De al eerder genoemde plaats Hakendover (in de Belgische provincie Vlaams-Brabant) ligt ten zuidoosten van Tienen. Hakendover geniet vooral bij katholieken bekendheid door de paardenprocessie die er ieder jaar op Paasmaandag plaatsvindt. Dan worden ook bedevaartgangers en dieren gezegend en vindt er een paardenrennen over de akkers plaats. Bedevaartgangers kunnen van het kerkhof wat gewijde aarde meenemen. Deze aarde kan gebruikt worden ter afwering of uitbanning van allerlei onheil. Ze wordt bijvoorbeeld op akkers gestrooid of aan het vee gegeven. De gewijde aarde vinden we op het kerkhof aan de achterkant van de kerk onder een afdakje tussen twee steunberen. Aan de voorkant is dit hok afgescheiden met twee betonbanden. Vroeger stond op de betonbanden een stevig ijzeren hekwerk met toegangshekje met hangslot. Gewijde grond kon men daar dan voor een paar centimes kopen van een vrouw die de grond vanuit het hok aanreikte. Tegenwoordig wordt de grond niet meer verkocht; men kan er gewoon wat van meenemen.

De aantoonbare werking van heilzame aarde

Tegenwoordig wordt soms wat meewarig gekeken naar het gebruiken van zaken als kerkhofaarde en steenstof. Vroeger was dat heel anders. De geneeskunde zoals wij die nu kennen, bestond toen nog niet. Van micro-organismen had men nog geen weet. En een arts was zeker nog niet voor iedereen beschikbaar. Genezing en herstel werden dikwijls met een religieuze bril bekeken. Vaak werd je ziek en zocht je naar mogelijkheden om weer beter te worden. En als het dan weer goed kwam nadat je bijvoorbeeld aarde van het graf van een vroom iemand had gebruikt, dan werd al snel aan een wonder gedacht. Andere zieke mensen in de omgeving van de genezen persoon zouden dan ook een poging kunnen wagen met die aarde. En wellicht ging het dan beter met ze. Mogelijk speelde het placebo-effect hierbij een rol of misschien zou men ook wel beter geworden zijn zonder daar iets extra's voor te gebruiken. En misschien speelde er ook nog wat anders mee ... ..

We hebben in dit werk over krabsporen al geschreven over het graf van Sint Gerlach in Zuid-Limburg. Na zijn overlijden deden zich volgens de legende bij zijn graf kleine wonderen voor en de mensen gingen aarde van zijn graf meenemen omdat ze er allerlei heilzame werkingen aan toeschreven. Maar hebben we hier alleen maar met (bij)geloof te maken of zou er toch echt iets heilzaams met de aarde aan de hand geweest kunnen zijn? Wellicht biedt een graf in Noord-Ierland in dit kader stof tot nadenken.

Bij het gehucht Boho, op zo'n tien kilometer van Enniskillen in County Fermanagh in Noord-Ierland bevindt zich op het kerkhof van de Sacred Heart Roman Catholic Church het graf van Father James McGirr. De priester – die aan het begin van de 19^e eeuw stierf - stond bekend als gebedsgenezer. Op zijn sterfbed zou hij gezegd hebben dat de aarde van zijn graf alles zou kunnen genezen wat hij bij leven ook genezen had. Sinds die tijd zijn gelovigen kleine beetjes aarde van zijn graf voor heilzame doeleinden gaan gebruiken. En dat doen ze nog steeds. De kleine zakjes met aarde worden dan thuis onder het kussen gelegd om hun heilzame werking te doen. Dat gebruik kennen we al van de gewijde

aarde uit Rutten in België. Bij het graf van McGirr liggen allerlei lepels die door de gelovigen in recente tijden zijn achtergelaten. In de loop der tijd hebben grote aantallen mensen aarde van het graf meegenomen. Ter plekke zou het kerkhof daardoor op een kleine afgraving moeten zijn gaan lijken ... .. Bij het graf bevindt zich echter een instructie op een A-4tje in een plastic hoes. Daarop staat onder andere dat "Only a spoonful of soil should be removed and must be returned to Fr. McGirr's grave on the fourth day." (Slechts één lepel aarde mag worden meegenomen en moet op de vierde dag worden teruggebracht op het graf van pater McGirr.) Het niet terugbrengen van de grond schijnt ongeluk te brengen en dus zullen velen zich er wel aan houden.

Met de aarde van het graf van McGirr is inderdaad wat aan de hand. En dat weten we dankzij het onderzoek van dr. Gerry Quinn van de Universiteit van Ulster. De aarde bevat namelijk een bacterie uit het geslacht van de streptomyceten die de groei van veel multiresistente ziektemakers afremt. Quinn ontdekte dat ook op andere plaatsen in de omgeving bacteriën voorkomen die een dergelijke werking hebben. De aarde heeft dus een aantoonbare heilzame werking. En mogelijk wordt die werking nog versterkt door het geloof in de heilzame kracht van de aarde van McGirr's graf.

Het gebruik van (steen)poeder als medicijn door de eeuwen heen

Spreuken om ziekten te genezen

Het uit 1890 stammende artikel 'Deutsche Segen, Heil- und Bannsprüche' van Dr. Friedrich Losch geeft een opsomming van opgetekende gebruiken en spreuken ter genezing van ziekte en uitbanning van kwaad. Nummer 27 van zijn lijst komt vertaald op het volgende neer: Als iemand betoverd werd, moet hij naar een moordkruis in het veld gaan. Daar moet men drie keer van de linkerkant af omheen lopen onder het uitspreken van de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Dan moet men een stuk van het kruis slaan en dat in stromend water gooien onder het uitspreken van "Ik werp je in deze stroom opdat alle toverij en ongeluk wegstromen en ik degene weersta die me dit heeft aangedaan." Nummer 300 van de lijst vermeldt ongeveer: Men moet om middernacht zolang de klok slaat met een wit tafelkleed naar een grenssteen gaan die drie percelen scheidt. Daar moet men onder het uitspreken van de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest drie stukjes van de steen op het tafelkleed slaan en naar een waterstroom gaan. Men moet de urine van de zieke bij zich hebben, de drie brokjes steen tot meel slaan en water van het stroompje nemen. Alle drie deze zaken moet men in een glas doen en de zieke ervan laten drinken. Zeg dan zolang hij drinkt drie keer: "Zo gewis Jezus Christus aan het kruis gestorven is, zo gewis sterf jij ook niet." De auteur vermeldt er nog bij dat grensstenen van oudsher oorden waren waar geesten samenkwamen en die het toneel van bovenzinnelijke gebeurtenissen waren.

Zandsteenpoeder

In 1975 schrijft Karl Josef Minst in het artikel 'Heilige Wetzrillen' dat boeren hun vee genazen met zand dat ze uit de zandstenen van heilige plekken hebben gekrabd. Hielp het niet dan was het als onfeilbaar geziene middeltje waarschijnlijk te laat toegepast. Als het heilige steenmeel in de akkervoren werd gestrooid dan zorgde het voor een goede oogst. Mocht de oogst toch mislukken dan had de boer de heiligen bij het uitstrooien van het stof gegarandeerd niet goed aangeropen. Ook bericht Minst dat het zandsteenmeel nog veel meer wonderbaarlijke werkingen werd toegeschreven. Maar dan moest het wel in de 12 Heilige Nachten (25 december tot 6 januari) uitgekraab worden. Dat moest onder absoluut zwijgen gebeuren anders schoot het schaaferkruit uit waardoor de gelovige zich flink kon verwonden. Bovendien zou ook maar één enkel gesproken woord het tovermiddel onwerkzaam maken.

Heiligenbeelden als medicijn

Heilzaam poeder werd niet alleen verkregen door het uit stenen van heilige plekken te krabben. Ook beelden van heiligen moesten eraan geloven. Men schaaftte er materiaal van af of men kerfde het er uit. Dit steenstof werd voor allerlei heilzame doeleinden gebruikt. Men vermengde het door het eten of deed het in het voer van de dieren. Een voorbeeld van zo'n beeld zagen we in de passage bij het Niederrheinisches Museum für Volkskunde und Kulturgeschichte in Kevelaer (Duitsland). In de daar

opgestelde Mater Dolorosa (Onze-Lieve-Vrouw van Smarten) bevinden zich meerdere napjes die zijn ontstaan door het wegverven van stukjes van het beeld.

Pelgrims en andere gelovigen was men op het gebied van steenstof ook ter wille door ze in diverse bedevaartsoorden kleine kopieën van vooral Mariabeeldjes (madonnabeeldjes) aan te bieden. De gelovige kon dan naar behoefte steeds wat van het beeldje afkrabben om dan het stof voor zijn heilzame werking aan te wenden. Dergelijke beeldjes kennen we vooral onder hun Duitse naam Schabmadonnen (enkelvoud: Schabmadonna). Bekend zijn de Schabmadonnen van Einsiedeln en Altötting in Duitsland.

Napjes in de Mater Dolorosa in Kevelaer (Duitsland)

Poeder van mummies als medicijn

In het verleden gebruikte de mens niet alleen steenpoeder om ziekten te genezen. Poeder gemaakt van menselijke mummies was eveneens een gebruikelijk medicijn. Karl Kohlstock uit Gotha schrijft in 1933 over het geneeskrachtig gebruik van mummie stof. Hij noemt het voorbeeld van de hofapotheek uit Gotha die zo'n 100 jaar eerder een Egyptische mummie voor dit doel kocht. Het lukte Kohlstock zelfs om een origineel houten apothekersblik met het opschrift 'Mumia pulv.' op de kop te tikken voor het heemkundig museum van Gotha in kasteel Friedenstein. Zelf heeft hij nog meegemaakt dat werklieden bij graafwerk gevonden mensenbotten droogden en daarna verpulverden om het als geneesmiddel tegen difterie te verhandelen.

In het Niederrheinisches Museum für Volkskunde und Kulturgeschichte in Kevelaer in Duitsland is een doos te zien waarin een gemummificeerde menselijke hand en voet liggen. Volgens de begeleidende tekst was het aan het begin van de 20e eeuw nog steeds een algemeen gebruik om gemummificeerde delen van mensen uit Afrika naar Europa te exporteren. In Europa werden deze delen tot poeder vormalen en daarna vermengd met medicinale kruiden. Mensen gebruikten het aldus vervaardigde geneesmiddel onder andere tegen vergiftigingen. Analyse van de gemummificeerde lichaamsdelen heeft uitgewezen dat ze waarschijnlijk toebehoren aan een 20 tot 40 jaar oude vrouw.

Krabsporen in Bentheimer zandsteen in Oldenzaal (foto 1+2) en in Nordhorn (foto 3+4), Duitsland

Een altaar als veevoeder?

Geïnspireerd door het verhaal van Minst, vermeldt Werner Haas in 1976 het volgende bijzondere verhaal: In Birkheim über Kastelaun in Duitsland bevond zich een altaar waarvan gezegd werd dat het steenstof ervan het vee erg goed zou doen. Het zou er snel van groeien. Dat bracht boeren die ernaar op bedevaart gingen op het idee om steenstof van dat altaar af te schaven en dat bij het vee in het voer te doen. Het ging er steeds meer op lijken dat het altaar compleet in veevoeder zou veranderen. Toen aan de boeren bekend gemaakt werd dat het altaar uit gips bestond en dat elk ander gips ook voor dit doel geschikt was, namen ze dat aan en werd het altaar niet meer verder afgeschaafd. Haas had dit interessante verhaal in een publicatie uit 1793 gevonden.

Krabsporen in bontzandsteen in Bonn (foto 1+2) en in Saarburg (foto 3), beide in Duitsland

Allerlei soorten aarde voor allerlei doeleinden

Aarde van graven en begraafplaatsen van heiligen, martelaren en andere religieuze personen of van plekken waar ze gestorven zijn of waar een bijzondere gebeurtenis met hen in verband staat, kende men heel vaak een bijzondere kracht toe. Zo namen pelgrims grond uit de Heilige Grafkapel in Jeruzalem mee. Een pelgrimsverslag uit de vierde eeuw leert ons zelfs dat de bodem van die kerk regelmatig moest worden opgevuld ter compensatie van al die grond die werd meegenomen.

Aarde werd ook voor andere doeleinden uit het Heilige Land meegenomen. Vaak werd er iets van op een kerkhof gestrooid. De overledenen zouden dan sneller tot ontbinding overgaan. Zo'n gebruik kon flink uit de hand lopen. Toen aartsbisschop Ubaldo Lanfranchi van Pisa in de twaalfde eeuw op pelgrimstocht naar het Heilige Land ging, liet hij een enorme hoeveelheid aarde naar Pisa brengen voor gebruik op het kerkhof naast de dom. Bronnen verhalen zelfs van vijftig tot zestig scheepsladingen.

Ook werd aarde meegenomen van de plek waar Sint Thomas in India gedood zou zijn. Die aarde gaf men dan aan iemand die ziek was. Deze zou meteen genezen na het nuttigen van de aarde. En van de tombe van Sint Eutropius in Saintes (departement Charente-Maritime, Frankrijk) werd tot ver in de negentiende eeuw steenstof afgekrabd. Dit steenpoeder zou bijzonder krachtig werken bij het genezen van koorts.

Ook aarde van het graf van diaken François de Pâris (1690-1727) op het voormalige kerkhof van Saint Médard in Parijs zou voor bijzondere genezingen zorgen. De aarde werd in een kleine hoeveelheid water of wijn gemengd en dan opgedronken. Naar vermeld zouden er honderden genezingen hebben plaatsgevonden.

Bij de angelsaksische bisschop Cuthbertus uit de zevende eeuw deden zich zelfs wonderen voor bij gebruik van de aarde waarop het water was weggegooid waarmee hij was gewassen.

En toen was herstel van de muur nodig

In een vrij recente uitgave van de Katholische Kirchenzeitung für die Pfarre Marmagen (Katholische Pfarrgemeinde St. Laurentius Marmagen; onder redactie van Hermann-Josef Pönsngen) lezen we over een bijzonder geval uit Roth bei Auw in de Eifel.

In het verleden vond bij Roth in de Eifel ieder jaar op 6 november een processie voor de heilige Leonardus van Noblat plaats. Leonard is de patroon van onder andere boeren, maar ook van hun vee, de paarden en de stallen. De krabsporen (groeven) in de zandstenen muren van de kerk werden daarbij ieder jaar dieper. Dat leidde ertoe dat in de loop der tijd sommige zandsteenblokken zover uitgehold waren dat ze vervangen moesten worden. In de publicatie wordt onder andere ook melding gemaakt van de winning van steenpoeder in de stad Euskirchen. Het door uitkrabben gewonnen steenpoeder werd gebruikt als afweermiddel tegen allerlei ziektes en kwalen, tegen de 'boze blik' (ook wel het boze oog genoemd; het kon allerlei onheil over de getroffene brengen en hem zelfs doden) en tegen hekserij. Men mengde het door het voedsel van mens en dier.

Heilzaam steenpoeder voor de schapen

In juni 2017 meldt E. Brohl aan de redactie van de website Schabespuren een interessant geval uit Bietigheim-Bissingen in de Duitse deelstaat Baden-Württemberg. Daar werd hem door kosteres Wasserbäch van de Kilianskirche uitleg gegeven over krabsporen aan die kerk. Het daar gewonnen steenmeel werd over de schapen gestrooid als men die in processie rond de kerk leidde. In de kerk bevindt zich een beeld van de heilige Wolfgang, de patroon van de herders, aldus de kosteres.

Poeder van stenen (weg)kruisen

Aan stenen (weg)kruisen werd ook behoorlijk geschaafd en gehakt. Het stof ervan zou helpen tegen krampjes bij kinderen. Zo bericht E. Teiwes in 1931 dat moeders naar een stenen kruis in het Duitse Kemnade gingen om daar steenstof af te schrapen als hun kinderen krampjes hadden. Dat steenstof werd in drankjes van de kinderen gedaan. In 1884 zou dit gebruik nog steeds plaatsvinden.

In Hohenbüchen-Coppengrave in de Duitse deelstaat Niedersachsen zouden mensen heil zoeken bij een stenen kruis. Er zouden stukjes afgeslagen worden die men dan verpulverde om ze te gebruiken tegen vallende ziekte (epilepsie).

Heinz Bormuth schrijft in 1974 dat toen nog steeds steenpoeder van kruisen werd afgeschraapt in Dreieich in de Duitse deelstaat Hessen.

In 1935 schrijft Adolf Hoffmann over drie stenen kruisen bij Arholzen in de Duitse deelstaat Niedersachsen waar door vrouwen stukken afgeslagen werden die dan tot steenpoeder vermalen werden. Dit poeder werd aan kinderen te eten gegeven maar werd ook aan veevoeder toegevoegd om de groei te bevorderen en om ziekten te genezen. En in Wegensen, eveneens in Niedersachsen, werd een kruis ernstig beschadigd doordat er stukken afgeslagen werden om als geneesmiddel te verwerken.

Heinz Köber schrijft in 1960 over een kruis in Wasungen in de Duitse deelstaat Thüringen waar steenpoeder uit napjes geschraapt werd om als geneesmiddel tegen schildklierproblemen te gebruiken. Een oude herder gaf het aan zieken maar ook aan het vee om de ziekte 'te verdrijven'.

En Joachim Jünemann schrijft in 1961 eveneens over een oude herder die bij Jühnde in de Duitse Deelstaat Niedersachsen steenpoeder van een kruis schaafde. Dat steenpoeder vermengde hij dan met dassenvet om het tegen allerlei ziekten bij mens en dier te gebruiken.

Jünemann schrijft ook over een in 1960 overleden inwoner van Bodenwerder in Niedersachsen die zich herinnerde dat in zijn jeugd (vóór 1914) de mensen zand van een 'Scheibenkreuzstein' afschaafden om het voor het bereiden van een zalf te gebruiken. De betreffende steen heeft aan zijn bovenkant inderdaad sterke slijpsporen. Met de hier genoemde Scheibenkreuzstein wordt overigens een stenen 'kruis' bedoeld dat aan de bovenkant in plaats van een kruisvorm een ronde vorm heeft.

En in 1977 sprak Jünemann met een oude man die hem vertelde dat hij in zijn jeugd (1909) zelf gezien had hoe zijn oom in Groß Ellershausen bij Göttingen poeder van een steen afschaafde dat hij dan een koe, die aan een oog ziek was, in het oog blies.

Voor wat het vermengen van het steenpoeder met dassenvet betreft, is het nog interessant om te vermelden dat in 1960 in Zuid-Limburg potjes dassenvet nog steeds op straat te koop waren. Van dat dassenvet werd in het volksgeloof gedacht dat het een geneeskrachtige werking had tegen diverse mijnwerkerskwalen zoals stoflongen. Zulke kwalen kwamen er toen veel voor doordat veel mannen de kost verdienden in de Zuid-Limburgse steenkolenmijnen. Zelfs in een krantenartikel van 16 augustus 1980 in het regionaal dagblad De Limburger vertelt Jef Wanders van het Rijksinstituut voor

Natuurbeheer dat dassenvet nog steeds een gewild huis-tuin-en-keukenmiddeltje is voor oude mensen. Hij vertelt verder dat het vet vroeger bekend was als een prima middel tegen reumatiek. Op de website van de Stichting Das en Boom (versie 3 februari 2024) kunnen we lezen dat zelfs tegenwoordig nog steeds potjes dassenvet onderhands te koop zijn. De combinatie van steenpoeder met dassenvet in een zalf zou men in de volksgeneeskunde dan ook als een extra krachtig geneesmiddel kunnen beschouwen.

Steenstof van prehistorische stenen bijlen

Niet alleen 'heilige' plaatsen zoals kerken, kruisen, grafstenen en kerkhoven waren geschikt om geneeskrachtig poeder te winnen. Ook aan prehistorische stenen bijlen werden bijzondere krachten toegewezen. In de volksmond stonden deze bijlen bekend als donderstenen (in het Duits 'Gewittersteine' of 'Donnerkeile', in het Engels 'Thunderbolts' en in het Frans 'pierres de foudre' of 'pierres de tonnerre'). Ook belemnieten (de pijlvormige versteende overblijfselen van fossiele inktvissen) werden met deze namen aangeduid. Zowel prehistorische stenen bijlen als belemnieten kunnen her en der op akkers gevonden worden. Vroeger geloofde men dat ze met de bliksem uit de lucht kwamen vallen. Vandaar hun bijzondere namen in de volksmond. Gezien hun vermeende herkomst waren stenen bijlen met een waas van geheimzinnigheid omgeven en werden bijzondere krachten aan hen toegewezen.

Allereerst waren ze natuurlijk geschikt als bescherming tegen de bliksem. Daarvoor werden ze op het lijf gedragen en werden ze in de fundamenten van stallen en boerderijen zelf opgenomen. Ook werden ze wel op het dak bevestigd. In de stallen konden ze het vee tegen ziektes beschermen. Maar ook het menselijk lijden kon ermee verzacht worden. Zo konden de bijlen gebruikt worden om bloedingen te stoppen en geboortes te vergemakkelijken. Het opeten van stukjes steen van deze bijlen zou bovennatuurlijke krachten geven.

Van stukjes steen is het een kleine stap naar steenstof dat men verkreeg door het van stenen bijlen af te schaven. Dit steenstof van stenen bijlen werd met water vermengd en aan het vee te drinken gegeven om het weer gezond te maken. Bij mensen werd dit steenstof gebruikt tegen vallende ziekte (epilepsie), steken in de zij, allerlei kwaaltjes aan de hals en weeën. Sommige van deze gebruiken bestonden in ieder geval vorige eeuw nog. Soms komt men in archeologische verzamelingen wel stenen bijlen tegen waarin dellen (kuiltjes) zitten. Over de precieze betekenis daarvan bestaat nog geen duidelijkheid maar bepaalde bronnen gaan ervan uit dat deze dellen in feite gewoon napjes zijn, ontstaan door het winnen van steenstof. En die mogelijkheid vinden we niet eens zo gek klinken.

Krabsporen in ijzerzandsteen in Averbode in België

Verse krabsporen

Het krabben van steenpoeder (en dus het maken van krabsporen) is niet iets wat alleen maar lang geleden gebeurde. Onze eerste verse (recente) krabsporen ontdekten we op 1 september 2009 in de Duitse plaats Schadeleben in de Sankt Annenkirche. Het gaat hier om recente gleuven die zich naast oudere gleuven bevinden. Deze verse gleuven doen de vraag rijzen waarom mensen tegenwoordig

nog steeds steenpoeder krabben. Mogelijk heeft het iets te maken met de ramp die zich enkele weken eerder bij deze plaats voordeed. Schadeleben ligt aan de Concordiasee, een meer dat is ontstaan na bruinkoolwinning. Eveneens aan het meer ligt Nachterstedt. In de ochtend van 18 juli 2009 gleed bij Nachterstedt een ongeveer 350 meter brede strook grond in de Concordiasee. Daarbij werden huizen en enkele mensen meegesleurd. Van de mensen is nooit meer iets teruggevonden. Vanuit Schadeleben is aan de Concordiasee in de verte de plaats des onheils te zien. Het enorme gat dat bij de oever is geslagen, heeft iets beklemmends, iets beangstigends. Op banken aan de oever van het meer zien we mensen zitten die steun bij elkaar zoeken en over de 'Erdrutsch' (aardverschuiving) praten. Het gebeuren heeft uiteraard een diepe impact op de bewoners. En zouden er dan geen mensen zijn die weer hun toevlucht nemen tot heilig steenstof als afweermiddel tegen verder onheil? Voor ons lijkt die gedachte niet zo vreemd. Vele vormen van bijgeloof en volksgeloof blijken nog veel meer deel van het dagelijks leven uit te maken dan vaak wordt gedacht.

Zo blijkt uit onderzoek uit het laatste kwart van de vorige eeuw dat tegenwoordig nog een aanzienlijk deel van de bevolking in heksen gelooft en dat ook het geloof in satanische machten nog groot is. In de wereld om ons heen komen we nog regelmatig het gebruik van afweermiddelen tegen. Een voorbeeld daarvan is het gebruik van gewijde buxus. In sommige katholieke kerken wordt buxus tijdens bepaalde gelegenheden door de priester gezegend. De gelovigen hangen deze gewijde buxus daarna in hun huizen op om deze te beschermen tegen onheil zoals brand en blikseminslag. Of het nu om buxus of om steenpoeder gaat, het principe is in feite hetzelfde.

Maar we weten natuurlijk niet zeker of de mensen in Schadeleben het poeder geschraapt hebben om het als afweermiddel tegen onheil te gebruiken. Het is natuurlijk ook mogelijk dat ze het als medicijn toepassen. Na de vondst van verse krabsporen in Schadeleben zijn we beter op dit fenomeen gaan letten en vonden we ze al spoedig ook elders.

Dat de kans klein is om iemand aan te treffen die op dat moment steenstof uit een muur aan het krabben is, mag niet zo verwonderlijk zijn. Steenstof uit een muur van een gebouw krabben is, als je het goed bekijkt, immers een vorm van vernielen of beschadigen van andermans eigendom. En bovendien is het wellicht een privé-aangelegenheid waarvan men niet wil dat anderen er van op de hoogte zijn. Of misschien is het aan een ritueel verbonden waarbij niet gepraat mag worden of waarbij men niet gezien mag worden. Toch doet zich zo nu en dan een geval voor waarbij een tipje van de sluier opgelicht wordt. Wat prof. dr. Anne Storch van de Universiteit van Keulen ons daarover wist te vertellen, klinkt zeer interessant. Zo heeft zij in Armenië interessante waarnemingen gedaan en er ter plaatse met mensen over gesproken. In kerken en kloosters kwam ze daar de bekende krabsporen tegen. Tegenwoordig wordt daar in verband met het behoud van de door de UNESCO beschermde gebouwen niets meer afgeschraapt. Tot voor kort gebeurde dat echter wel nog. Nu beperkt men zich tot het gebruiken van het stof dat zich op de bouwdelen heeft afgezet of men raakt de muren of de krabsporen aan waarna men zich over het hoofd en gezicht strijkt. Door dit over de muren met krabsporen strijken, zien deze er hier en daar als gepolijst uit.

Verder bericht ze ons over een mediëvist die bij onderzoek in Roemenië een man aantrof die met een lepel bezig was om een napje uit te krabben. De man was een boer en hij vertelde de onderzoeker dat hij het uitgeschraapte steenstof voor het vee gebruikte.

Ook heeft Storch in Selfkant (Duitsland) gezien dat zich, verscholen achter de struiken, verse krabsporen aan de muur van een kerk bevonden. Er lag nog een klein metalen schepje bij de muur dat voor het krabwerk gebruikt kon zijn ... ..

En natuurlijk mogen we de (ooggetuigen)verslagen – zoals die van Adolf Hoffmann, Heinz Köber, Joachim Jünemann, Heinz Bormuth, E. Teiwes – over het ontstaan van krabsporen in het recente verleden die al eerder in dit werk werden genoemd, niet vergeten.

***Krabsporen in kalksteen ('mergel') in Bree in België (foto 1+2)
en in Rogenstein in Braunschweig in Duitsland (foto 3)***

Hoe ontstaan krabsporen? Een experiment

We hebben in de loop der tijd behoorlijk veel groeven en napjes gezien maar het is nog altijd niet duidelijk hoe ze ontstaan. Wat ons opviel, was dat de napjes een hele regelmatige vorm hebben. De groeven hebben vaak de vorm van een boot maar er zijn ook lange, smalle en ondiepe groeven. Omdat we ons afvroegen hoe deze krabsporen ontstaan, zijn we er zelf mee gaan experimenteren. Voor deze experimenten gebruikten we een lepel en een mes.

Experimenteren met 'mergel' (kalksteen)

In Zuid-Limburg en het aangrenzende deel van Belgisch Limburg zijn veel kerken en andere gebouwen gemaakt van kalksteen. De plaatselijke bevolking noemt deze kalksteen 'mergel' maar dat is geologisch gezien niet helemaal correct. Om een onderscheid te maken tussen deze kalksteen uit Zuid-Limburg en andere soorten kalksteen, zullen we in dit verhaal het gesteente ook als mergel benoemen. De mergel is een marien sediment dat uit het Boven-Krijt stamt. Het is een zacht gesteente en je kunt er gemakkelijk in krabben. We hadden maar één minuut nodig om een volle lepel steenpoeder uit een blok mergel te halen. Hierbij ontstond een mooi egaal napje. Met een grotere lepel lukte het eveneens in een minuut om een grotere hoeveelheid steenpoeder te verzamelen. Het napje dat hierbij ontstond, was uiteraard ook groter. Met een aardappelmesje lukte het om in een minuut een duidelijke, bootvormige gleuf te maken. Uiteraard leverde dat weer een aardige hoeveelheid steenpoeder op.

Experimenteren met zandsteen

Voor dit experiment hebben we gebruik gemaakt van Bentheimer zandsteen. Deze zandsteen is een marien sediment uit het Onder-Krijt. We treffen deze zandsteen goed zichtbaar aan in en rond Bad Bentheim in Duitsland. Bentheimer zandsteen is veel harder dan de 'mergel' uit Zuid-Limburg. Deze keer was het minder gemakkelijk om een lepel met steenpoeder te verzamelen en aldus een napje te maken. Om het gewenste resultaat te krijgen, moesten we meer (spier)kracht gebruiken. Voor de mensen die in het verleden het steenpoeder wonnen, moet de extra kracht en tijd die de activiteit kostte echter geen echt probleem geweest zijn. De kans is groot dat ze meer geduld hadden dan wij in de 21e eeuw.

Groeven maken met een aardappelmesje bleek niet zo'n goed idee te zijn, we hadden een steviger mes nodig. Deze keer gebruikten we dan ook een stevig zakmes. Ook nu hadden we extra tijd en kracht nodig om het gewenste resultaat te behalen.

Experimenteren met het maken van krabsporen in Bentheimer zandsteen (foto 1+2), in kalksteen ('mergel', foto 3) en in kolenkalksteen (foto 4)

Experimenteren met kalksteen uit het Onder-Carboon

In de Maasregio (aan beide zijden van de rivier en zijn zijrivieren, voornamelijk in België) vinden we een harde en taai kalksteen met een blauwgrijze kleur. Het is een marien sediment uit het Onder-Carboon. Heel wat kerken en andere gebouwen zijn met dit gesteente gebouwd. Tijdens een experiment bleek dat het niet zo eenvoudig is om steenpoeder van deze kalksteen te schrapen. We hadden deze keer wat meer tijd en kracht voor de klus nodig. Daarbij lukte het ons niet om een diepe, bootvormige gleuf te maken; het bleef bij een ondiepe kerf. Om een bootvormige gleuf te maken, zouden we een hele tijd bezig zijn. Het experiment maakte duidelijk dat het verzamelen van steenpoeder van deze steensoort vrij moeilijk is. Dat is dan waarschijnlijk ook de reden dat we in dit gesteente op een uitzondering na alleen maar ondiepe, smalle gleufjes vonden en dat dan ook nog op een beperkt aantal plaatsen.

Werd het steenpoeder in het verleden met lepels en messen gekrabbd?

Om napjes met een lepel te kunnen maken, moet je natuurlijk wel over een lepel beschikken. In vroeger tijden was die lepel voor de meeste mensen van hout. In Nederland en omgeving zullen heel wat mensen zelfs nog tot het begin van de vorige eeuw houten lepels hebben gebruikt. Vanaf de 14e eeuw kwamen tinnen en koperen lepels goed in zwang maar het duurde nog tot de 19e eeuw eer lepels van nieuwe materialen zoals messing industrieel werden vervaardigd en voor bredere lagen van de bevolking ter beschikking kwamen.

Het winnen van steenpoeder en aldus het maken van napjes in zachte kalksteen is mogelijk maar als je steenpoeder uit harde zandsteen wilt halen met een houten lepel dan heb je een probleem. In dat geval heb je echt een metalen lepel nodig en dan mag dat metaal ook nog niet te zacht zijn. Uiteraard had niet iedereen zo'n metalen lepel. Voor onze theorie over het winnen van steenpoeder met een lepel hoeft dit echter geen probleem te zijn. We vragen ons namelijk af of iedereen zelf dat steenpoeder verzamelde. Het is heel goed mogelijk dat het winnen van het poeder heimelijk 's nachts gebeurde, als het donker was. En mogelijk hadden degenen die het poeder verzamelden een zekere status in de maatschappij. Mogelijk waren het helers, wijze mannen en vrouwen. En mogelijk hadden zulke mensen metalen lepels. Het is ook mogelijk dat de mensen een vuurslag gebruikten om steenpoeder te verzamelen. De vuurslag zal bovendien van voldoende hardheid zijn geweest om in zandsteen mee te krabben. Veel oude vuurslagen hebben ronde kanten waardoor mogelijk ook napjes gemaakt konden worden. Om de groeven te maken, moet het mes een goede optie zijn geweest tijdens vroegere tijden.

Dr. Albrecht Zott uit Duitsland voerde eveneens experimenten uit met het winnen van steenpoeder. Na het lezen van een eerdere versie van deze publicatie 'Krabsporen - steenpoeder als geneesmiddel?' schreef hij ons op 2 september 2016 dat oude hoefijzers van paarden bij hem de beste resultaten opleverden. Hoefijzers kan men met beide handen vasthouden. De uiteinden zijn

bovendien voldoende scherp en ze leveren veel steenpoeder op. Met spuug of water wordt het geschaafde steenpoeder een brei die men er met een houtspaan van af kan krabben. Destijds hadden de mensen, van herder tot beul en van boerin tot smid, voldoende ijzeren werktuigen ter beschikking.

Het gebruik van de in ons experiment genoemde lepels vindt Zott niet waarschijnlijk. In zijn boek 'Dämonen, Hexen, Böser Blick' schrijft de Zwitser Kurt Lussi echter over rituele gebruiken met lepels. Zo wijst hij op het onderzoek van de volkskundige Josef Zihlmann waarin sprake is van tot in de 20e eeuw offeren van lepels in een kapel in de omgeving van Luzern (Zwitserland) om van kiespijn verlost te raken. Lussi noemt ook het offeren van bestek in het Zwarte Woud in Duitsland door pas getrouwde stellen om de zegen voor een kinderrijk gezin af te roepen. Het (rituele) gebruik van de lepel om steenpoeder te winnen voor bepaalde geneeskrachtige doeleinden blijven we dus zeker een reële mogelijkheid vinden. Het eerder in dit werk genoemde gebruik van de lepel door de Roemeense boer ondersteunt dit idee. Uitsluitel over het gebruik van bepaalde voorwerpen voor het schrapen en winnen van steenpoeder hebben we echter nergens. Het gegeven, dat er voldoende ijzeren werktuigen onder brede lagen van de bevolking voorhanden zijn, zoals Zott schrijft, zou in ieder geval wel aannemelijk maken, dat krabsporen vaak massaal en op vele plaatsen voorkomen.

Krabsporen in baksteen in Wijk bij Duurstede (foto 1) en in Bellingwolde (foto 2+3)

Waar vinden we krabsporen?

Steensoort

We vonden de meeste krabsporen in zandsteen. Het soort zandsteen is daarbij van ondergeschikt belang. We kwamen ze tegen in zandsteen uit Trias, Krijt en Tertiair. Met de kalksteen is het iets anders. De zachte 'mergel' van Zuid-Limburg en omgeving was uitstekend materiaal om steenpoeder uit te winnen. Hardere soorten kalksteen zoals die uit het Onder-Carboon zijn alleen maar op een zeer beperkte manier gebruikt en de krabsporen erin zijn vrijwel altijd klein, smal en ondiep. In een heel beperkt aantal gevallen troffen we de krabsporen aan in de vulkanische gesteenten tufsteen en basalt. Tufsteen is zacht en daarin zaten brede, diepe krabsporen, net zoals bij zandsteen en 'mergel'. Basalt is hard. De krabsporen daarin lijken op die van de kalksteen uit het Onder-Carboon. Tenslotte hebben we inmiddels op twee locaties in Nederland krabsporen in baksteen gevonden.

In de bodem aanwezige, geschikte gesteenten bepaalden vroeger voor een belangrijk deel welke natuursteen in een bepaald gebied als bouwsteen gebruikt werd. Zo komen we bijvoorbeeld in Zuid-Limburg veel gebouwen van kalksteen ('mergel') uit de Krijtperiode tegen. In de Eifel in Duitsland zijn veelvuldig vulkanische gesteenten toegepast en in de Belgische Ardennen harde kalkstenen uit het Onder-Carboon. Voor Nederland ligt dit - met uitzondering van Zuid-Limburg - anders. In de directe ondergrond is hier op zwerfstenen na namelijk geen geschikte natuursteen om mee te bouwen aanwezig. Dit betekende dat men natuursteen van elders moest aanvoeren om te kunnen bouwen. Die aanvoer vond vooral uit Duitsland en België via de grote rivieren en de waterwegen langs de kust van Zeeland en Holland plaats. Politieke spanningen konden echter aanleiding zijn tot het stilvallen van de aanvoer waardoor men voor andere steensoorten moest kiezen.

In het algemeen zou men dus kunnen zeggen dat voor het zoeken naar krabsporen een oriëntatie op een geologische kaart een goede start is. Gebieden waar bijvoorbeeld zandsteen aan of nabij de oppervlakte voorkomt, maken de trefkans groot. Jonge gebieden met vrijwel alleen losse sedimenten uit het Kwartair vormen daarop een uitzondering. Daar zijn de aanvoermogelijkheden van elders van belang. Hier is het minder gemakkelijk om vooraf een goede trefkans te bepalen.

Locaties

De meeste krabsporen troffen we bij kerken aan, meestal aan de buitenkant maar ook wel binnenin. Binnenin vonden we ze op de muren, op de pilaren, naast de biechtstoel en naast (of aan) het doopvont. Krabsporen zijn in beperkte mate ook te vinden op grafstenen en op wegkruisen. En verder vonden we ze bij stadspoorten en stadhuizen. Op enkele plaatsen vonden we ze op natuurlijke rotsen met effen oppervlakten.

Maar waarom werd steenpoeder uit seculiere gebouwen zoals stadspoorten en stadhuizen gekrabd? Mogelijk had dit te maken met het oude geloof dat geesten van overledenen in rotsen en bouwstenen van huizen en andere gebouwen of rustige plaatsen leven. Stadspoorten kunnen plaatsen geweest zijn waar gedurende belegeringen mensen omkwamen. En in stadhuizen besliste de rechter over leven of dood. Zelfs diepe gleuven in rotsen zoals in Quedlinburg (Duitsland) kunnen op deze manier verklaard worden.

Op een aantal plaatsen verwachtten we ze niet, maar bleek een verklaring meestal niet ver weg. Een goed voorbeeld hiervan is het zandstenen kasteel van Bad Bentheim in Duitsland. Dit kasteel heeft twee toegangspoorten. Hier vonden we krabsporen bij de binnenste toegangspoort. Waarom zouden mensen op een dergelijke plaats steenpoeder verzamelen? We vonden de verklaring hiervoor aan de andere kant van de muur. Dat was de binnenkant van een kapel die vanaf de plek van de toegangspoort niet te zien was. Een ander geval troffen we aan in de Duitse stad Quedlinburg. Daar vonden we een behoorlijk aantal diepe groeven aan de basis van een zandstenen rots die plaatselijk bekend is als de Schloßberg Klippen. Bovenop deze rots is een kerk gebouwd, de Schloßkirche St. Servatius. En waarom zou je helemaal de klim naar de kerk maken als je het steenpoeder eenvoudig aan de basis van de rots kan verzamelen? Het is immers de rots waarop de kerk is gebouwd. Waarom zou het steenpoeder dan niet dezelfde kwaliteit hebben als bij de kerk zelf?

Soms vonden we krabsporen op de muren van profane gebouwen. Enig historisch onderzoek maakte dan meestal al snel duidelijk dat die gebouwen ooit toebehoorden aan een kerk, een kerkelijke functie hadden of zelfs onderdeel uitmaakten van een kerkelijk complex.

In de literatuur kwamen we zo zelfs interessante informatie tegen over een zandstenen portaal uit 1618. Dit portaal en het huis waartoe het behoorde had geen religieuze betekenis. In de sluitsteen boven de ingang bevond zich een wapenschild waarin een hoefijzer voorkwam. Het pand bleek door een smid gebouwd te zijn en dit kan de krabsporen verklaren. Smeden hadden in het verleden vaak een bepaalde status. Ze werden als 'wetenden', als 'wijzen' gezien. Beroemd in dit opzicht is Wieland de Smid uit de Germaanse mythologie. Hij is het equivalent van Vulcanus uit de Klassieke mythologie die een smidse onder de vulkaan de Etna bouwde. Wieland wordt in verband gebracht met nogal wat prehistorische vindplaatsen. Zo ligt er bijvoorbeeld in Oxfordshire in Groot Brittannië een megalitisch langgraf met de naam Wayland's Smithy (Wieland de smid). Volgens het verhaal lieten ruiters hun paard samen met een zilveren munt bij het langgraf achter als het dier een hoefijzer miste. De volgende ochtend was het paard dan beslagen en was de munt verdwenen. Volksgeloof dichtte aan zulke plaatsen vaak een bijzondere kracht toe.

Voor de groeven en napjes in oude stadhuizen en stadspoorten hebben we nog geen verklaring. Hopelijk kan de toekomst hier meer duidelijkheid in brengen.

Zijn krabsporen een vervelend verschijnsel?

Op behoorlijk wat plaatsen troffen we krabsporen aan die waren opgevuld met cement. Opvallend daarbij is dat vrijwel altijd maar een deel van de krabsporen is dichtgesmeerd. De rest is nog gewoon 'open'. Waarom zouden maar enkele ervan dichtgesmeerd zijn? Op deze vraag hebben we nog geen antwoord. Dat hebben we ook niet op de vraag wie de krabsporen dichtsmeerde. We kunnen ons voorstellen dat de eigenaren van de betreffende gebouwen niet gelukkig waren en zijn met het krabben van steenpoeder uit de muren. Wij zien de krabsporen als historisch erfgoed maar goed beschouwd was het maken ervan ook een verfijnd en beperkt soort slopen van het betreffende gebouw. Mogelijk probeerden de eigenaar verder krabben tegen te gaan door de bestaande krabsporen dicht te smeren.

Een op krabsporen lijkend verschijnsel: pseudonapjes die zijn ontstaan door de ronde koppen van bouten waarmee de scharnieren van deuren zijn bevestigd.

Op krabsporen gelijkende verschijnselen

Er is een aantal verschijnselen dat een zekere gelijkenis met de ons bekende krabsporen vertoont, maar waaraan toch een ander ontstaan ten grondslag ligt.

1) Slijpgleuven op zogenaamde polissoirs hebben te maken met het slijpen van stenen bijlen in vooral het Neolithicum (Nieuwe Steentijd; het laatste deel van het stenen tijdperk). Tijdens het Neolithicum sloeg men voornamelijk uit vuursteen stenen bijlen. De halffabricaten die daarbij ontstonden werden in nogal wat gevallen geheel of gedeeltelijk gepolijst. Dit polijsten gebeurde op een slijpsteen van vooral zandsteen of kwartsiet. Daarbij werden zowel draagbare slijpstenen van minder dan een kilo tot enkele kilo's als meerdere tonnen zware, locatiegebonden megalithische stenen gebruikt. Slijpgleuven op zulke stenen ontstonden door het slijpen van de snijkanten van de bijlen. Deze slijpgleuven kunnen nogal op de bootvormige groeven lijken die wij tot de krabsporen rekenen. Slijpgleuven op polissoirs hebben een heel glad en effen oppervlak en ze kunnen tot op zekere hoogte ten gevolge van het polijsten glanzen. Stenen bijlen zijn in de prehistorie massaal gemaakt en veelvuldig geslepen. Megalithische slijpstenen worden daardoor op nogal wat plaatsen gevonden. Wie bij een zoekmachine op internet de zoekterm 'Polissoir (archéologie)' invoert, vindt op de Franse Wikipédia een verhelderende pagina over deze megalithische slijpstenen uit het Neolithicum. Op de websitepagina staan goede voorbeelden van de slijpgleuven op zulke polissoirs.

2) Soms zijn slijpgleuven ontstaan door het slijpen van griffels. Al in de 18e eeuw werd met zulke griffels op leien geschreven. Griffel en lei zou men de voorlopers van pen en papier kunnen noemen. Griffels hadden een potloodvorm en ze waren gemaakt van zachte steen zoals leisteen. Ook de leien waren - zoals de naam al zegt - gemaakt van leisteen. Nadat de lei met de griffel volgeschreven was, kon het geschrevene met een natte spons worden uitgewist. Als de lei daarna weer was opgedroogd, kon ze opnieuw beschreven worden. Net zoals potloden, moesten griffels geslepen worden. Dat deed de schooljeugd op allerlei plaatsen zoals op stoeptegels en trottoirbanden maar ook aan uitstekende delen van de bakstenen muren van de school of een ander gebouw. Mooie voorbeelden van zulke slijpsporen vinden we in de bakstenen muren van het voormalige schooltje in de Dorpstraat van Cothen in de provincie Utrecht en in de eveneens bakstenen muren van de

Nederlands Hervormde Kerk van Hekendorp in de provincie Zuid-Holland. Achter deze kerk stond tot in 1985 de dorpsschool. Deze slijpgleuven van griffels zien er heel anders uit dan de groeven die wij tot de krabsporen rekenen. Ze hebben ongeveer de breedte van een griffel en zijn relatief diep met vrij steile 'wanden'. Ze bevinden zich vooral op uitstekende baksteenranden.

Een op krabsporen lijkend verschijnsel: slijpgleuven ontstaan door het slijpen van griffels

3) Sterk op napjes lijkende komvormige uithollingen die ontstaan zijn doordat de bouten waarmee de scharnieren aan de kerkdeuren bevestigd zijn, bij het openen van de deuren tegen de muren aan kwamen. De deuren en bouten die het verschijnsel veroorzaakt hebben, zijn meestal nog als bewijs voor dit ontstaan aanwezig.

4) Inslagkraters van kogels en andere projectielen worden vaak voor napjes aangezien. Dergelijke inslagkraters komen nogal eens voor bij gebouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog of andere oorlogen aan beschietingen onderhevig waren. Inslagkraters zijn hol en hebben verbrokkelde randen. Vaak is het oppervlak der holte oneffen. Echte napjes hebben een effen oppervlak en egale randen.

Een op krabsporen lijkend verschijnsel: slijpgleuven op zogenaamde polissoirs waar tijdens het Neolithicum stenen bijlen werden geslepen. Links is de polissoir van Slenaken te zien. In het midden en rechts de polissoir van Zonhoven in België.

Polissoirs van Velaine-sur-Sambre in België (foto 1+2) en Saint -Benoît in Frankrijk (foto 3+4)

*Deze handslijpsteen uit Noord-Afrika voor het schaven van pijlschachten is ook een op krabsporen lijkend verschijnsel (foto 1). Halffabrikaat bijlen zoals op foto 2 werden op polissoirs geslepen. In geslepen toestand zagen ze eruit zoals het exemplaar op foto 3.
De speld (3 cm lang) is ter aanduiding van de grootte.*

Conclusie

We hebben inmiddels heel wat informatie over krabsporen gevonden in boeken, artikelen en op internet. Op die manier ontdekten we dat er verschillende theorieën zijn over hun oorsprong. Niet iedereen hangt dezelfde theorie aan. Dit verhaal geeft onze visie en onze conclusies. Onze conclusies bevestigen voor een deel de hiervoor genoemde informatie maar ze bestaan ook uit aanvullende en iets afwijkende ideeën over de krabsporen en hun oorsprong.

De hiervoor genoemde informatie leverde ons ook locaties van krabsporen op. Een aantal van deze locaties hebben we bezocht om de krabsporen zelf te kunnen bekijken. De meeste locaties met krabsporen hebben we echter gevonden door systematisch kerken en andere oude gebouwen in allerlei gebieden te bezoeken en te bekijken. Van de meeste krabsporen die we tijdens onze zoektochten ontdekten, is geen informatie in de literatuur te ontdekken. Het gaat daarbij dus hoogstwaarschijnlijk om 'nieuwe vondsten'. Als we alle locaties die we bezochten bij elkaar optellen dan komen we tot het aanmerkelijke aantal locaties in Nederland, België, Duitsland, Luxemburg en een stukje van Frankrijk. Op dit moment hebben we al meer dan 480 locaties gevonden (bezocht) met groeven en napjes. En dit aantal zal zeker nog verder toenemen als we nieuwe dorpen en steden op de aanwezigheid ervan gaan onderzoeken. Ook in andere dan de hier genoemde landen komen krabsporen voor. Een zoektocht op internet naar krabsporen in (de rest van) Frankrijk en in Groot-Brittannië leverde al meerdere vindplaatsen op. Zelfs in andere Europese landen en daarbuiten komen ze voor. Op de Duitse website **Schabespuren auf Stein (Rillen und Näpfchen)** (www.schabespuren.de) kan men met vondstmeldingen van krabsporen van over de hele wereld terecht. Ze worden er per land geordend zodat men de informatie erover per locatie (met foto's) kan bekijken. Tegenwoordig treffen we er naast meldingen uit de bovengenoemde landen ook meldingen aan uit Oostenrijk, Zwitserland, Tjechië, Denemarken, Spanje, Croatië, Italië, Noorwegen, Polen, Roemenië, Zweden, Slowakije, Egypte, Tunesië, Turkije, Israël, Armenië en zelfs Oezbekistan. Daarnaast bevat deze website een uitgebreide literatuurlijst en allerlei andere interessante informatie over dit fenomeen.

Er zijn echter nog heel wat vragen op het gebied van krabsporen. Het laatste woord daarover is zeker nog niet gesproken.

Publicaties en websites met informatie over krabsporen

De informatie die we tijdens onze zoektocht over krabsporen in boeken, artikelen en op internet vonden, leverde heel wat interessants op. Vaak was een bepaald verhaal of een bepaalde website maar voor een bepaald deel aan de groeven en napjes gewijd. Soms betrof het een aanzienlijk deel, soms ging het om maar erg beperkte informatie. Uit al deze bronnen hebben we een keuze gemaakt, die wellicht interessant zijn voor degenen die meer over dit onderwerp willen weten. Van de websites moet nog gezegd worden dat het om tijdopnames gaat. Websites worden in de loop der tijd vaak aangepast. Daardoor komt niet alleen nieuwe informatie beschikbaar maar wordt ook informatie verwijderd.

Amendt, Karl-Friedrich
Rheinische Wegkreuze
Mathias Lempertz GmbH, Sinzig 2010

Anderson, W.F.
De gleuven in de muur van de St. Plechelmuskerk te Oldenzaal
Grondboor & Hamer (Nederlandse Geologische Vereniging) 1972 nummer 1

Bentley, James
Restless bones
Constable and Company Ltd, London 1985

Bolte, Johannes
Kirchenstaub heilt Wunden
Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 16. Jahrgang, Nummer 1
Verlag von A. Asher & Co – Berlin

Bormuth, H.
Steinmehl als Mittel der Volksmedizin.
Odenwälder Jahrbuch für Kultur und Geschichte 1996

Bosman-Jelgersma H.A.
Poeders, Pillen en Patiënten - Apothekers en hun zorg voor de gezondheid door de eeuwen heen.
Sijthoff, Amsterdam 1983

Claes J., Claes A., Vincke K
Geneesheiligen in de Lage Landen
Uitgeverij Kok / Davidsfonds, Leuven 2005

Claes J., Claes A., Vincke K
Beschermeheiligen in de Lage Landen
Davidsfonds Leuven / Uitgeverij Ten Have 2006

Derungs K., Derungs I.M.
Magische Stätten der Heilkraft
Edition Amalia, Grenchen 2006

De Limburger (regionaal dagblad)
artikel Das ernstig bedreigd
16 augustus 1980

Eberstadt, R.
Die sogenannten Teufelskrallen an alten Bauwerken.

Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine. 11/12, 1916 : 286–293.

Eitelmann, K.W.

Das Geheimnis der Wetzrillen und Näpchen.

In: Rittersteine im Pfälzerwald. 4. Auflage. Neustadt 1998: 189-194.

Federl, Fabian

Sie heilt tatsächlich: Die Wundererde aus Pfarrer McGirrs Grab

Nürnberger Nachrichten, 23. Juli 2021

Franken, I., Hoerner, I.

Hexen. Verfolgung in Köln

Emons Verlag, Köln 2000

Hanf, W.

Dörfliche Heiler (Gesundbeten und Laienmedizin in der Eifel)

Greven Verlag, Köln 2007 Kohlstock, K.

Wetzzeichen an Kirchen, Grabsteinen, Kreuzen und Profananbauten in Thüringen.

Zeitschrift des Vereins für thüringische Geschichte Altertumskunde. 30, 1933, 269-277.

Hartog, Elizabeth den, e.a.

Relieken

Museum Catharijneconvent, Utrecht / WBOOKS, Zwolle 2018

Jünemann, J.

Rillen und Näpchen auf sakralen Denkmälern

Beiträge zur Geschichte der Pharmazie

29. Jahrgang 1977, Nummer 4.

Met interessante literatuurlijst. We gebruikten informatie uit de publicatie van Jünemann die betrekking heeft op de volgende bronnen uit deze literatuurlijst:

- *Bormuth, Heinz - Die alten Steinkreuze im Landkreis Bergstraße - Bergsträßer Geschichtsblätter, Nummer 7 - 1974*
- *Hoffmann, Adolf - Die mittelalterlichen Steinkreuze, Kreuz- und Denksteine in Niedersachsen - Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, Band 42, Hildesheim und Leipzig, 1935*
- *Jünemann, Joachim: Sühneglaube im Spiegel der Kreuzsteine, Göttinger Tageblatt Nr. 18, 21. Januar 1961.*
- *Köber, Heinz - Die alten Steinkreuze und Sühnesteine Thüringens - Erfurt 1960*
- *Teiwes, A. - Die Sagen des Kreises Holzminden - Holzminden, 1931*

Lidz, Franz

Soil From a Northern Ireland Graveyard May Lead Scientists to a Powerful New Antibiotic

Smithsonian Magazine, January 2020

Losch, F.

Deutsche Segen, Heil- und Bannsprüche

Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte XIII, 1890 : 157-258.

Lussi, K.

Dämonen, Hexen, Böser Blick (Krankheit und magische Heilung im Orient, in Europa und Afrika)

AT Verlag, Aarau und München 2011

Minst, K.J.

Heilige Wetzrillen

Geschichtsblätter für den Kreis Bergstraße, 8, 1975 : 221-225.

Ramskou, Th.
Steenschraapsel als medicijn
Grondboor & Hamer (Nederlandse Geologische Vereniging) 1972 nummer 1

Schuyf, J.
Heidens Nederland
Stichting Matrijs, 1995

Stichting Das en Boom
Pagina: Dassenvervolging (dassengevechten)
Websitepagina: <https://hulp.dasenboom.nl/10/over-de-das/dassenvervolging/> (versie 3 februari 2024)

Thomas, K.
Religion and the Decline of Magic (Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century)
Oxford University Press, New York 1971

Vise, S.
The Psychology of Superstition
Oxford University Press, New York 2014

Duitse website Suehnekreuz (www.suehnekreuz.de/)

Duitse website Schabespuren (www.schabespuren.de/wetzrillen/index.php/Hauptseite)
Een databank met achtergrondinformatie en vindplaatsen (meestal met foto's) van krabsporen.

Weertz, Jan & Els
Krabsporen - Een mysterie waarover het laatste woord nog niet is gesproken
Eigen uitgave op CD ROM, 2010

Weertz, Jan en Els
Krabsporen: medicijn uit de muur
Frontier, jaargang 20.5, nummer 122, september - oktober 2014

Weertz, Jan & Els
Krabsporen, een bijzonder fenomeen
Grondboor & Hamer (Nederlandse Geologische Vereniging) 2011 nummer 5

Weertz, J., Weertz, E. & Duffin, C.J.
Possible sources of therapeutic stone powder from North West Europe
Pharmaceutical Historian (British Society for the History of Pharmacy), 2014

Jan Weertz, Els Weertz, Christopher J. Duffin
Therapeutic stone powder from ecclesiastical sources: supplementary comments
Pharmaceutical Historian (British Society for the History of Pharmacy), 2020

Whyte, W.
Unlocking the Church (The lost secrets of Victorian sacred space)
Oxford University Press, New York 2017

=====

versie 7 - februari 2025
Tekst en foto's: Jan en Els Weertz
© De Belemniet
www.debelemniet.nl

Disclaimer

Alle rechten voorbehouden. De schrijvers aanvaarden geen aansprakelijkheid voortvloeiend uit gebruik, onnauwkeurigheid of onvolledigheid van tekst en afbeeldingen.

In de tekst genoemde locaties en gebruiken aldaar kunnen sinds de oorspronkelijke versie van deze publicatie (januari 2014) veranderd zijn.